

Оксана БІЛОУС

**КОНФЛІКТ ВИСЛОВЛЮВАНЬ У ПОЕМІ «МАРІЯ»
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

У статті розкриваються суперечливі погляди Тараса Шевченка на канонічний християнський сюжет про Богородицю. У поемі «Марія» поет постає людиною, котра покладається передусім на життєвий досвід, а не на легендарний мотив боговтілення.

Ключові слова: висловлювання, поема, Новий Завіт, християнізація.

Передусім необхідно визначити, який зміст вкладається в термін «висловлювання». За М. Бахтіним, висловлювання – це мінімальна одиниця мовлення, яка характеризується предметно-сисловою вичерпністю (це – тема висловлювання); мовленнєвим задумом або мовленнєвою волею мовця; типовими композиційно-жанровими формами завершення¹. Якщо розширити зміст цього поняття (тобто не обмежуватися суто лінгвістичними параметрами), то можна стверджувати, що в літературному аспекті висловлювання – це і мотив, і тема, й ідея, і образ, – власне, це сам твір як форма висловлювання, оскільки М. Бахтін не випадково акцентує на тому, що «кожне висловлювання характеризується насамперед певним предметно-сисловим змістом», а також «експресивним моментом», що виявляє суб'єктивно-емоційну оцінку мовця, себто автора². Важливою (конститутивною) прикметою висловлювання є його спрямування, його адресованість. Причому йдеться не стільки про конкретного адресата, а про чужий досвід, і «навіть найменша алюзія на чуже висловлювання», як пише М. Бахтін, надає мовленню «діалогічного повороту»³.

Цей теоретичний засновок дає можливість подивитися на поему «Марія» Т. Шевченка як не на суцільне (цілісне) висловлювання, а як на певну систему висловлювань, які поміж собою конфліктують, і то передусім за предметно-сисловим наповненням. Зважаючи на зміст поеми та авторські інтенції цього твору, необхідно дати ще одне пояснення, котре має пролити світло на світоглядний аспект внутрішнього конфлікту, художньо вираженого у творі.

¹ Бахтін М. Естетика словесного творчства. – М. : Искусство, 1986. – С. 269.

² Там само. – С. 278.

³ Там само. – С. 290.

Дві тисячі років тому на українських землях, а відтак і в культурно-духовному просторі виникла ситуація, котра спровокувала конфлікт у світорозумінні, конфлікт двох культур: автохтонної та візантійської. Йдеться про християнізацію Русі. Художня свідомість етносів, що населяли територію сучасної України, на перших порах християнізації не була кардинально порушена візантійством. Етноси продовжували жити своїм культурним життям, зосередженим у побуті та господарській діяльності, а осередки візантійства розросталися при дворі князя та бояр, при соборах та монастирях. Може б, язичництво й візантійство функціонували собі, як паралельні процеси і явища, якби офіційно підтримуване візантійство з «верхів» не впроваджувалось у «низи» агресивним чином: нав'язування нового типу культури відбувалося за рахунок витіснення, переслідування язичництва. На поверхню суспільного життя виходили ті культурні форми, які несло із собою християнство; візантійство відвойовувало собі життєвий простір і заповнювало його новими культурними атрибутами, котрі протиставлялися «поганству». У сфері словесної творчості усному слову був протиставлений культ книги; записане слово набувало сакрального значення; азбука подавалась як вмістилище божественних таємниць; труд книжника набуває релігійного ореолу.

Запровадження християнства на Русі створило в словесній творчості ситуацію, у якій виникає конфлікт висловлювання, що було наслідком зіткнення двох типів культур (автохтонної й візантійської). На конфлікт поміж візантійством та язичництвом раніше вказували деякі українські дослідники. Зокрема, О. Потебня, котрий проникливо дослідив витоки образності, поетичної творчості українців, підмітив таку суттєву рису цього конфлікту: християнство, виключивши взагалі природу зі свого вчення, не дало пояснення багатьом дивовижним явищам природи, які язичники пов'язували зі своєю вірою. Християнське однобожжя, відірване від свого коріння й перенесене на чужий ґрунт, не містило в собі ні знання природи, ні родинної обрядовості (народження, шлюбу, смерті), ні звичаєвості, пов'язаної з господарською діяльністю (землеробством, скотарством, мисливством). Християнство залишило, отже, багато незаповненого простору, який протягом століть заповнювався органічними природними віруваннями та звичаєвістю народу⁴.

Це якщо говорити у вимірах масштабних. Але ж зіткнення двох

⁴ Потебня А. А. Из записок о теории словесности. – Харьков, 1905. – С. 608 – 609.

типів світорозуміння й культур пронизало духовний світ окремої людини, породило згодом дивовижний симбіоз – двовір'я, за визначенням І. Огієнка. Це розполовинило душу українця, котрий промовляв напам'ять «Отче наш», ходив до церкви, шанував лики святых на іконах, та водночас посипав зерном на новоріччя, співав щедрівки та веснянки, врів у давні прикмети та охоче брав участь у святі Сонця та Води (Купало). Оця роздвоєність українця, зокрема й переважної більшості письменників, зафіксована в літературних творах впродовж двох тисячоліть, не минула вона й «Марії» Т. Шевченка.

Ця поема не раз аналізована та інтерпретована. Дослідники писали, що її смислову самотність зумовили: 1) давньоукраїнська апокрифічна традиція (зокрема в трактуванні образу Марії)⁵; 2) новоевропейська думка, сформована в просвітницькому XVIII ст. і трансформована у XIX ст. під оболонкою раціоналізму та позитивізму; 3) захоплення Т. Шевченка Святим Письмом, про що є його саморучні свідчення: «Єдина моя віха тепер святе Євангеліє. Я читаю його, не вивчаючи, щодня, щогодини. Колись думав я аналізувати серце матері по життю святої Марії, непорочної матері Христової, але тепер і се буде взято мені за злочин» (із листа до В. Репніної від 1 січня 1850 р.)⁶.

Поема «Марія» написана в 1859 р., і якщо судити із творів та листів цього часу, то для Т. Шевченка це вже був період, коли він не боявся ні бога, ні чорта. Це був час, коли загострився внутрішній конфлікт між його генетично успадкованим пантеїстичним (а за суттю своєю – «природним», язичницьким) світовідчуттям і християнською догматикою. Звідси й треба виводити довільне трактування євангельських образів та сюжетів у поемі.

Євангельський образ Марії – це один тип висловлювання. Воно відоме Т. Шевченкові. Але що спонукає його творити інше, своє висловлювання, яке за суттю своєю конфліктує з першим? Марія в Т. Шевченка – звичайна дівчина, наймичка; вона роботяща, кротка та послухна, але сповнена внутрішніх, потайних переживань про власну долю. Те, що з нею сталося, спричинене незвичайною подією, коли до оселі Йосипа, якого Т. Шевченко називає то теслюю, то бондарем (очевидно, від «обручник») прибився «лукавий гость». В отому «лукавий» закладено ставлення поета до нібито «месії», котрий спокусив молоду дівчину й залишив її назавсім (так знайомо звучить тут тема «Катерини», «Наймички»

⁵ Мельник Я. Іван Франко й Біблія Аросгурна. – Львів, 2006. – С. 125-136.

⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 20 т. – Т. 6. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 51.

та декотрих інших творів). Аби порятуватися од ганебного назвиська «покретка», Марія без усякого спротиву, слухняно погоджується на шлюб зі старим своїм господарем Йосипом. Т. Шевченко десакаралізує ще й один із ключових моментів у трактуванні образу Марії – міф про непорочне зачаття. Поет уникає надприродних інтенцій, а пояснює народження Сина Божого «природно», увівши до поеми «молодого дивочного гостя», від якого у Марії «серце мерзло і пеклось». Після такого пояснення, здається, іронічно, пародійно звучать рядки зі вступу до поеми:

*Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, Благая!*⁷

Ці слова більше стосуються обоженуваного Т. Шевченком образу матері-страдниці, ніж євангельського образу Марії, який, зрештою, в усіх чотирьох канонічних євангеліях є епізодичним – як необхідний елемент міфу про месію-Спасителя.

Т. Шевченко зі співчуттям ставиться до матері, яка віддала сина свого на розп'яття, але хіба це не проєкція самого Т. Шевченка на євангельські образи? Ще в ранньому дитинстві поет зазнав відчутної психологічної травми (смерть матері), з чого розвинувся стійкий образ втраченого тепла і прихистку. Тому в Т. Шевченка особливе ставлення до матері, і все, що він про матір написав, то свого роду сублимація, це компенсаторний акт, що зводився до боготворіння матері, простої, земної, страдницької жінки, котра рано пішла зі світу білого. Але в уяві та помислах поета вона продовжувала жити, і тоді з'являються автобіографічні рефлексії в поемах та численних ліричних творах, тоді мати продовжує жити і страждати за свого сина, який поривається розбудити словом свій уполісджений народ, підняти його з колін, але в цьому пориві обирає свою Голгофу і свою муку, при цьому усвідомлюючи, як помножилися страждання його матері, котра ніби благословила сина на щоденне розп'яття заради високої мети – спасіння людей. Марія Т. Шевченка – це його нещасна мати, а не мати Ісуса Христа, і сам він спроєктовує себе на долю мученика, котрий зазнав фізичних та духовних поневірянь. Інакше кажучи, Т. Шевченко творить свою тему, докорінно відмінну від теми євангельської, оскільки його тема ґрунтується на українських реаліях і не зациклена на іудейських цінностях.

Конфлікт висловлювання в поемі проглядає навіть у деталях, частковостях. Про стосунки Йосипа та Марії найповніше уявлення

⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 20 т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 311.

маємо в Євангелії від Матвія: «Різдво Ісуса Христа сталося так. Скоро Його матір Марію заручено Йосипові, перш ніж вони зійшлися, постежено, що вона мала в утробі від святого Духа. Йосип же, чоловік її, будучи праведний, і не бажаючи ославити її, хотів був потай відпустити її. Та як він про це думав, аж ось явився йому вві сні ангел Господній, глаголючи: Йосипе, сину Давидів, не бійся взяти до себе Марію, жінку твою, бо що в ній зачалось, те від святого Духа. І вродить вона сина, і даси йому ім'я Ісус, бо він спасе людей своїх од гріхів їх» (Матвій, 1: 18 – 21).

У поемі Т. Шевченка стосунки поміж Йосипом та Марією стають одним із ключових елементів розгорнутого сюжету: Йосип – добрий господар, він уже літнього віку, він опікає з дитячих літ родичку Марію, котра у нього була за наймичку. Марія ставилася до Йосипа як до батька («йому я стану за дитину. Плечми моїми молодими його старії підопру!»). Та коли «гость лукавий» збаламутив життя юної Марії (не вона йому віддалася, то він її «догнав у ярочку»), Йосип пропонує своїй наймичці пошлюбитись, аби люди, дізнавшись про вагітність, не закидали камінням. Отже, Йосип чинить благородно й рятує Марію від ганьби. Але чому Т. Шевченко «робить» Йосипа старим, чому зринає тут мотив шлюбу між старим та молодію. Здається, на цей сюжетний хід наклалися тогочасні клопоти та наміри самого Т. Шевченка. Поема написана наприкінці жовтня 1859 року. 2 листопада цього ж року поет написав лист своєму троюрідному братові Варфоломію Шевченку, де запитував: «Чи Хариту ще не приходив ніхто з нагаєм сватать?» І зізнався: «Харитина мені дуже, дуже подобалась». І ще: «Чи так, чи сяк, а я повинен женитися, а то проклята нудьга жене мене з світа»⁸. Мовиться тут про 18-літню Харитину Довгополенку, кріпачку князя Лопухіна із села Саморідні Канівського повіту. Вона була служницею у Варфоломія Шевченка в Корсуні, де Тарас і познайомився з нею. За спогадами Варфоломія, «в час приїзду Тараса до нас, в 1859 р., Харита була якраз на порі. Не можна сказати, що вона була красива, але щось у неї було дуже симпатичне: тихий характер, ніжне й добре серце, чиста душа і молоді літа були красою Харити»⁹. Т. Шевченко настійно вмовляв родича посватати за нього цю дівчину, хоч та родичеві сказала, що навідріз не хоче виходити заміж «за такого старого та лисого», але сам В. Шевченко не наважився прямо відписати Тарасові, що «він уже зістарився задля 18-літньої

⁸ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 20 т. – Т. 6. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 188.

⁹ Там само. – С. 260.

дівчини». Як відомо, Т. Шевченку так і не судилося одружитися, але його наміри та сподівання певним чином відображені були і у віршах останнього періоду творчості, і, як бачимо, у поемі «Марія», але тут це зроблено не прямо, а опосередковано – через тлумачення стосунків Йосипа та Марії. Тож до творення цього мотиву, відсутнього в канонічних євангеліях, долучено особисті інтенції Т. Шевченка.

Не викликає сумніву те, що Т. Шевченко добре знав канонічний текст Святого Письма. Але в поемі «Марія» він спирається навіть не на апокрифічні тлумачення образу Богородиці, деяких інших персонажів біблійної історії, а на особистий досвід та особисте світорозуміння. Відтак виникає своєрідний діалог між Біблією та автором, і в цьому діалозі висловлювання суперечать одне одному. З цього можна зробити висновок: у такому стані, у якому писалася «Марія», Т. Шевченко мислив себе еретиком, він тут ближчий до життєвої реальності, ніж до християнської патетики, він тут ближчий до язичництва, ніж до християнства.

Оксана Билоус

Конфликт высказываний в поэме «Мария» Тараса Шевченко

В статье раскрываются противоречивые взгляды Тараса Шевченко на канонический христианский сюжет о Богородице. В поэме «Мария» поэт является человеком, который полагается прежде всего на жизненный опыт, а не на легендарный мотив боговоплощения.

Ключевые слова: *высказывание, поэма, Новый Завет, христианизация.*

Oksana Bilous

Conflict utterances in a poem «Maria» by Taras Shevchenko

In the article opens up contradictory looks of Tarasa Shevchenko to the canonical christian subject about our Lady. In a poem «Maria» a poet appears a man which foremost looks at vital experience, instead of on legendary reason of God incarnation .

Key words: *utterance, poem, New Testament , khristiyanization*